

UDK: 94(4) “1925/1929”: 336.14 (09)

Rasuljon DUSCHANOV,
O‘zbekiston Milliy universiteti dotsenti v.b., PhD
E-mail: rasuljonduschanov@gmail.com

TDIU professori, i.f.n A.Amanov taqrizi asosida

HISTORY OF THE UZBEK SSR BUDGET (ON THE EXAMPLE OF 1925-1929)

Annotation

This article examines the formation of the budget in the Uzbek SSR, the role of income and expenses, the main sources of income, the distribution of expenses, and which sectors received the most funding, based on archival documents.

Key words: Direct, indirect, tax, finance, collection, soviet, income, expense, state, category, receipt, expenditure, document, archive, source.

ИСТОРИЯ БЮДЖЕТА УЗБЕКСКОЙ ССР (НА ПРИМЕРЕ 1925-1929 ГОДОВ)

Аннотация

В данной статье рассматривается формирование бюджета в Узбекской ССР, роль доходов и расходов, основные источники доходов, распределение расходов и на какие сферы выделялось больше всего средств, основываясь на архивных документах.

Ключевые слова: Прямой, косвенный, налог, финансы, сбор, совет, доход, расход, государство, категория, приход, уход, документ, архив, источник.

O‘ZBEKISTON SSR BYUDJETI TARIXI (1925-1929 YILLAR MISOLIDA)

Annotatsiya

Mazkur maqolada O‘zbekiston SSRdagi byudjetning shakllanishi daromad xarajatlarining o‘rni, daromadning asosiy manbalari, xarajatlardagi bo‘linishlar qaysi sohaga ko‘p mablag‘ ajratilganligi arxiv hujjatlari orqali asoslangan.

Kalit so‘zlar: To‘g‘ri, egri, soliq, moliya, yig‘im, sovet, daromad, xarajat, davlat, toifa, kirim, chiqim, hujjat, arxiv, manba.

Kirish. O‘zbekiston SSR Moliya xalq komissarligi tarkibida birinchi va asosiy o‘rinda turivchi byudjet boshqarmasi hisoblanadi. Davlat byudjetining bir-biriga bog‘liq ikkita asosiy ustuni bo‘lib, birinchisi – daromad, ikkinchisi – xarajat hisoblanadi, daromad shakllanishidan kelib chiqib xarajat belgilanadi. Moliya sohasida xarajatlarning daromadlardan ortib ketishi byudjet taqchilligi muammosini keltirib chiqaradi, shu bois doimiy ravishda ularning muvofiqligi ta‘minlab borilishi kerak. Byudjet tizimi tuzilishi va uni boshqarish asoslari, davlat byudjetini tuzish, ko‘rib chiqish, qabul qilish, ijro etish bilan tartibga solinadi.

Byudjet so‘ziga to‘xtaladigan bo‘lsak, bu (ing. budget - hamyon, mablag‘) degan ma‘noni anglatib - belgilangan muddat (yil, kvartal) uchun ishlab chiqilgan, me‘yorlashtirilgan hamda qonuniy ravishda tasdiqlangan daromadlar va harajatlar yig‘indisi bo‘ladi. Byudjet davlat darajasida shuningdek viloyat, tuman (mahalliy hokimiyat), xo‘jalik sub‘ektlari, oila yoki shaxs darajasida tuzilishi mumkin. Byudjetni tuzish va belgilangan tartibda tasdiqlash emas hamda uning bajarilishi ustidan nazorat yuritishni talab qiladi[1].

Mustaqil har bir davlatda o‘zining yillik byudjeti bo‘ladi, byudjet tasdiqlanishi bilan har bir muassasa, tashkilot va korxonaga yoki davlat boshqaruv organlariga mablag‘ ajratiladi. Shu o‘rinda byudjet shakllanish tarixiga e‘tibor qaratsak, bu XVIII asrning ikkinchi yarmida Frantsiyadagi burjua revolyutsiyasidan keyin o‘rnatilgan. XIX asrning ikkinchi yarmida byudjet atamasi Yevropa mamlakatlarida tarqaldi va XX asrdan deyarli barcha mamlakatlarda byudjet taifasidan foydalanila boshlangan.

Bizning hududimizga byudjetning kirib kelishi tarixi Rossiya imperiyasi bilan bog‘liq bo‘lib, imperiyaning o‘zida 1862 yildan boshlab davlat byudjeti tasdiqlangan. 1862-1868 yillarda moliyaviy islohotlar olib borilgan. Shu vaqtgacha mamlakatda yagona byudjet bo‘lmagan. Har bir davlat tashkiloti o‘zining daromad va harajatini tuzib, keyinchalik ular yagona byudjetni shakllantirgan. Davlat byudjetining daromad va harajatlar jadval markaziy qismi bo‘lib hisoblangan[2]. Byudjet shakllanish davrida har bir tashkilot va muassasa o‘zining kirim-chiqimini

shakllantirib bergan, shuning natijasida tashkilot harajatlar qoplangan.

Byudjet tarixining keyingi bosqichiga e‘tibor berilsa, 1924 yil 29 oktabrda qabul qilingan “Ittifoq va ittifoqdosh respublikalari byudjeti huquqlari haqida”gi qonun asosida amalga oshirila boshlangan. Bu qonun asosida respublikalarga ajratilgan daromadlar uning harajatlarini qoplashga yetarli bo‘lmasa Ummumittifoq byudjetidan dotatsiya berish ko‘zda tutilgan. Lekin bu qonunda ham respublikaning asosiy daromad manbai bo‘lgan qishloq ho‘jalik solig‘ining anchagina qismi va boshqa daromadlar ittifoq byudjeti tasarrufidan olinib, respublika byudjetidagi birinchi besh yillik davriga qadar davom etgan[3].

1924 yilda davlat hokimiyatining qaroriga muvofiq va O‘zbekistonning Ittifoq tarkibiga kirishi bilan O‘zbekiston Respublikasining birinchi davlat byudjeti tuzilgan. Shu yildan to 1991 yilga qadar O‘zbekiston Respublikasi davlat byudjeti ittifoq davlat byudjeti kirgan. 1991 yildan O‘zbekiston Respublikasi o‘zining mustaqil byudjetiga ega bo‘lgan. Shundan keyin O‘zbekiston, o‘zini mustaqil deb e‘lon qilib, davlatni tanglikdan chiqarish, iqtisodiyotni barqarorlashtirish va dunyoviy, iqtisodiy va siyosiy mustaqil, qudratli gullab-yashnaydigan kuchli demokratik davlat qurish dasturini ishlab chiqdi va uni amalga oshirishga kirishildi[4].

Dastlabki, ma‘muriy-hududiy chegaralanish natijasida, uch respublikaning umumiy davlat mulkidan 75.3 mln. so‘mi, ya‘ni 60.8 % i O‘zbekiston ixtiyoriga o‘tkazildi. O‘zbekiston hududida 185 ta sanoat korxonasi bo‘lib, ularning yillik mahsuloti 109,9 million so‘mni (oltin hisobida) tashkil qilardi. O‘zbekiston ixtiyorida 981 boshlang‘ich va o‘rta maktab, 23 texnikum, 8 o‘rta kasb-texnika maktabi, 77 ambulatoriya, 2 bezgakka qarshi stantsiya, shuningdek, korxonalar huzurida 79 ta davolash muassasalari mavjud bo‘lgan. Keltirilgan raqamlar birinchi O‘zbekiston byudjetiga moddiy asos bo‘lib, Turkiston, Buxoro va Xorazm respublikalari umumiy byudjet daromadlarining 81.1 xarajatlarning 60 % ini tashkil qilgan. Shunday qilib, O‘zbekistonning byudjeti milliy chegaralanish natijasida O‘rta Osiyo respublikalari orasida birinchi o‘rinni ishg‘ol qilgan, lekin

bu byudjet O'zbekistonning haqiqiy mustaqil davlat byudjeti bo'lmasdan, balki, mustamlakachilik g'oyalari ifoda qiluvchi byudjet bo'lgan[5].

1925 yil mayda XIV-partiya konferentsiyasida qishloq xo'jaligi soliqlarida kamchiliklar mavjud bo'lgan. 1925 yilda

boshlangan butun dehqonchilikni soliqqa tortish tizimini chuqur o'rganish 1926 yilga qadar davom etgan. Quyidagi moliya yillarida byudjetning asosini tashkil qiluvchi soliqlar keltirilgan.

№	Soliq nomi	1922/23 y.	1923/24 y.	1924/25 y.	1925/26 y.
	Aksiz	105,5	240,6	507,8	844,6
	Sanoat solig'i	118,2	233,6	323,5	482,9
	Daromad solig'i	12,7	75,9	113,3	185,9
	Qishloq xo'jaligi solig'i	176,5	231,0	326,2	251,8
	Gerb yig'imi	20,6	57,1	98,9	131,9
	Bojxona boji	66,8	67,4	101,9	150,6
	Boshqa davlat solig'i va yig'imlari	35,9	17,1	52,4	43,3
	Soliq nomi	50,3	66,4	79,4	104,9
	Hammasi	584,0	991,1	1603,4	2192,9
	Daromaddagi soliqlarning byudjetdagi foizi	63,1	48,9	51,4	51,6 [6]

Daromaddan soliqlar o'sishiga yirik sanoat, qishloq xo'jaligi va mahsulot aylanmasi tiklanishi va rivojlanishi hamda soliq apparating mustahkamlanishiga asos bo'ldi. Yuqoridagi jadvaldan ma'lumki, SSSRdagi soliqlar davlat daromadining 50 % dan ortig'ini tashkil qilgan.

1924/25 byudjet yilidagi davlat daromadi – 16.860.855 ming sum, xarajati – 19.047.113 ming sum belgilangan, lekin bular o'rtasidagi farq – 2.186.258 ming sum bo'lib, xarajatlarga ko'proq mablag' ajratilgan[7]. Iqtisodiy tomonidan qaralganda, bu byudjet taqchilligi bo'lganligini ko'rish mumkin. Chunki bu davrda hammasi sohani izga solish uchun xarajatlar qismi yuqori bo'lgan. Xarajatlarni yuqori qilmasdan daromadga erishib bo'lmagligini sovet hokimiyati yaxshi anglab yetgan.

Shu yildagi byudjetning daromad manbalari 6 xil bo'lgan. I) To'g'ri soliq bunga: Qishloq xo'jaligi solig'i; patent va yig'im; daromad solig'i; Rentniy yig'im. II) Egri soliqlar, bunga: Aksiz: choy, kofe, shakar, neft, tamaki va boshqalar kirgan. III) Gerb yig'imi, IV) O'rmon daromadi, V) Davlat mulkidan daromadlar, VI) Boshqa yig'imlar kiritilgan[8]. Bularda 8 ta asosiy soliq, 4 ta yig'im va boshqalardan iborat bo'lgan. Soliq va yig'imlar hamda boshqa daromadlarsiz byudjetni tasavvur qilish qiyin bo'lgan.

Keyingi byudjet yilida ya'ni 1925/26 yillardagi davlat byudjeti daromadi – 23.320.505 ming sum bo'lsa, xarajatlar – 43.383.905 ming sumni 20.063.400 ming sum miqdorida farq qilgan. Shu yildagi byudjet taqchilligi juda yuqori bo'lgan.

1926/27 yildagi davlat byudjeti daromadi – 34.797.271 ming sum, xarajatlari – 58.458.571 ming sumni bular o'rtasidagi farq – 23.661.300 ming sum shu byudjet yilidagi daromadlar o'tgan byudjet yilidagiga nisbatan 49,2 %, xarajatlar 34,8 % ga ko'paytirilgan[9]. Shu yildagi O'zbekiston SSRning davlat

byudjetining tasdiqlangan summasidan soliqlardan daromadlar O'zbekiston SSR bo'yicha – 30.762.363 ming sum, Tojikiston ASSR bo'yicha – 615.147 ming sum keltirilgan. Davlat daromadi asosiy manbalari 5 ta bo'lib, I) to'g'ri soliq bunga: 1) yagona qishloq xo'jaligi solig'i; 2) hunarmandchilik solig'i; 3) daromad solig'i; 4) boshqa to'g'ri soliqlar 5) ijara daromadlar kirgan. Soliqlarning asosiy ekanligi ketma-ketlikda keltirilgan. II) Egri soliqlar bular: 1) Aksiz; 2) Bojxona daromadlari, III) Bojlar: 1) Gerb yig'imi; 2) Bojlar va boshqa yig'imlar, IV) Soliqsiz daromadlar bunga: davlat sanoati, savdo bank va o'rmon hamda boshqa daromadlar belgilangan. V) Zayom[10]dan iborat bo'lib daromad uchun 17 xildan ortiq manba belgilangan.

1927/28 yillardagi O'zbekiston SSR va Tojikiston ASSR davlat byudjeti daromadi – 62.282.790 ming sum, xarajati – 64.576.837 ming sum miqdorida belgilangan. Bu davrda daromadlar asosini 1. To'g'ri soliqlar, 2. Bojlar va yig'imlar, 3. Davlat mulki va korxonalar daromadi 4. Ssudalarni qaytarish va ular bo'yicha foizlardan olingan daromadlar. 5. Turli daromadlardan iborat bo'lgan. Shu davrdagi byudjet daromadining asosiy qismini to'g'ri soliq, bojlar va yig'imlar tashkil qilib ularning ulishi – 89 % ga yaqiniga to'g'ri kelgan. Bulardan tashqari daromadni to'ldiruvchi davlat sanoati, davlatning ichki va tashqi savdosi, bank, o'rmon va boshqa sohalar tashkil qilgan. Harajatlar qismida uchta ustun bo'lib, I. Korxonalar va tashkilotlar II. Xalq xo'jaligini moliyalashtirish, III. Maxsus fondlar. Bularning katta qismi – 40 % ini Korxonalar va tashkilotlarning harajati tashkil qilgan[11].

Respublikalarning byudjet daromadlarida soliq va soliq bo'lmagan daromadlarning ulishi / gerb yig'imi va qimmatliklar aylanmasiga solinadigan soliqdan tashqari.

№	RSFSR	USSR	BSSR	ZSFSR	TSSR	UzSSR	Jami
25/26 y soliqlar	100	100	100	100	100	100	100
soliqsiz	65,9	73,1	37,2	55,9	78,9	84,1	66,2
26/27 y soliqlar	34,1	26,8	62,8	44,1	21,1	15,9	38,8
soliqsiz	100	100	100	100	100	100	100
27/28 y soliqlar	70,9	74,5	38,9	46,9	72,9	82,3	69,3
soliqsiz	29,1	25,5	61,1	53,1	27,1	17,7	30,7
27/28 y soliqlar	100	100	100	100	100	100	100
soliqsiz	76,9	77,1	43,0	45	71,1	82,6	71,2
soliqsiz	23,1	22,9	57,0	55	28,9	17,4	28,8[12]

Yuqoridagi jadvalda SSSR tarkibidagi 6 ta respublika orasida O'zbekiston SSR soliqdan ulishi byudjetdagi daromadning 3 ta byudjet yilida ham 80 % dan baland bo'lib kelgan.

Shu yilgi mahalliy byudjetning davlat daromadlaridagi ulishi – 63.540.380 ming sum qilib belgilangan. Shulardan Tojikiston ASSR – 15,2 %, Samarqand – 20,6 %, Toshkent – 26,4 %, Farg'ona – 8,3 %, Buxoro – 6 % ini boshqa okruglar bundan ham kamroqqa to'g'ri kelgan[13].

Mahalliy byudjetdagi daromadlar Tojikiston ASSR va okruglar misolida tahlil qilinsa, Tojikiston ASSR 75,6 %, O'zbekiston SSR 99,4 % ini umumiy 98,1 % ini, xarajatlar Tojikiston ASSR 70,6 %, O'zbekiston SSR 94,6 % ini umumiy 93,3 % iga ulishi belgilangan[14].

Arxiv hujjatlaridagi ma'lumotlarga ko'ra, O'zbekiston SSR davlat byudjeti 1928/29-1929/30 yillardagi byudjetning daromad va harajatlardagi o'zgarishlar va ularning asosini tashkil qiluvchi sohalar ya'ni bunda byudjetning daromad qismi ikkita A

va B toifasiga bo'linib, A) Soliq daromadlar, buning o'zi ham ikkiga bo'lingan, I) to'g'ri soliqlar bunga quyidagilar – yakka qishloq-xo'jaligi solig'i, sanoat solig'i, daromad solig'i, meros va savg'odan soliq va paxtadan asosiy yig'imlar bo'lib, bundan tashqari II) Boj va yig'imlar va shular bilan birga bu toifaga 51.252.534 ming sum o'sha davrdagi soliqlar daromadning 39,5 % tashkil qilgan.

B) kategoriyada soliq bo'lmagan daromadlar ya'ni bular quyidagilar III) Davlat mulki va korxonalar daromadlar – Davlat sanoati, Kasbiy texnik ta'limga 3 % undirish, davlat savdosi, banklar, o'rmondan, boshqalardan – 131.300 ming, davlat mulki va boshqa korxonalar olinib umumiy 4.201.850 mingni tashkil etgan. IV) Ssudalarni qaytarish va ular bo'yicha foizlardan olingan daromadlar – 1.143.621 ming bo'lgan. V) Turli xil daromadlar – 644.000[15] ming sum bo'lib, soliq bo'lmagan daromadlar va boshqalar hisobiga umumiy byudjetning 60,5 % ga ulishi to'g'ri kelgan. 1928-1929 yidagi byudjet daromadi –

129.751.289 ming sum bo'lgan. Bu raqamlar keyingi byudjet yilida 131.278.860 mingni farqi 1.527.571 ming sumga oshirilgan.

Byudjetning xarajat qismi asosiy to'rtta qismdan iborat: I) Korxonalar va muassasalarning mustaqil hisob kitoblari bo'lib bunga Markaziy Ijroiya Qo'mita, Xalq Komissarlar Soveti, Davlat Reja komissiyasi, Oliy Sovet xalq xo'jaligi, Savdo xalq komissarligi, Moliya xalq komissarligi, Mehnat xalq komissarligi, Ishchidehqon xalq komissarligi inspeksiyasi, Markaziy statistika boshqarmasi, Ichki ishlar xalq komissarligi, Adliya xalq komissarligi, Maorif xalq komissarligi, Ijtimoiy ta'minot xalq komissarligi, Sog'liqni saqlash xalq komissarligi, Yer ishlari xalq komissarligi, Suv xo'jaligi boshqarmasi va Notekis yo'llar va avtotransport ta'mirlash bosh boshqarmasiga 25.217.321 ming sum mablag' ajratilgan[16]. Bulardan Maorif xalq komissarligiga – 9.274.806 ming sum, 36,7 % ini, umumiy xarajatning 11,8 % iga to'g'ri kelgan. Keyingi o'rinlarda Yer ishlari, Sog'liqni saqlash va Moliya xalq komissarliklari bo'lgan.

II) Xalq xo'jaligini moliyalashtirish, korxonalar va tashkilotlarga mablag' ajratishlar bo'lib, bu ikkinchi qismda 9 ta sohani o'z ichiga olgan, bular: Sanoat, elektrifikatsiya, qishloq xo'jaligi, suv xo'jaligi, kooperatsiya, savdoni rivojlantirish bo'yicha tadbirlar, uy qurilish va kommunal xo'jaligi, avtotransport va yo'l qurilishi hamda boshqa qurilishlar kiritilib – 20.728.396 ming sum belgilangan. Bulardan eng katta xarajat sanoat, qishloq xo'jaligi va savdoni rivojlantirish bo'yicha tadbirlariga ajratilgan.

III) Maxsus fondlarga – 2.997.625 ming, IV) Mahalliy byudjetga – 29.555.413 ming sum belgilangan.

1928/29 yillardagi davlat byudjeti – 191.345.950 ming sum miqdorida tasdiqlangan. Unda daromad va xarajatga teng mablag' ajratilgan. Bularning bajarilishi 100 % dan oshiqni tashkil qilgan. Bu davrda daromad ikkita kategoriyaga bo'linib,

A) soliqlardan daromadlar, B) Soliq bo'lmagan daromadlar bilan jamlangan. Bunda soliqlar daromadning – 58,3 % ini, soliqsiz daromadlar – 6,7 % ini, qolgan qismini boshqa daromadlar bo'lgan. Xarajatlarning taqsimlangani tahlil qilinsa, Korxonalar va muassasa mulklari hisob kitobi – 33,6 % ini, Xalq xo'jaligini moliyalashtirishga – 28,3 % ini, qolgan qismini boshqa sohalarga ajratilgan[17].

1929/30 yillardagi davlat byudjet yili tahlil qilinsa, daromad bilan xarajatlarning miqdori bir xil bo'lib – 131.278.860 ming sum, umumiy hisobda – 262.557.720 ming sum belgilangan. Bu davrda davlat daromadi A va B toifagaga ajratilib, A) toifada soliq daromadlari bo'lib, uning o'zi ham ikkiga bo'linib, 1) to'g'ri soliqlar: yagona qishloq xo'jaligi solig'i, sanoat solig'i, daromad solig'i, meros va savg'adan soliq va paxtadan soliqni tashkil qilgan. 2) Boj va yig'imlar kabi bo'lib, bulardan sanoat va yagona qishloq xo'jaligi solig'i tashkil qilgan. Bu soliqlarning daromaddagi ulishi – 65 % i bo'lgan. Soliqsiz daromadlarning o'zi to'rtga bo'linib, 1) davlat mulki va korxonalaridan daromadlar, 2) Ssudalarni qaytarish va ular bo'yicha foizlardan olingan daromadlar 3) Turli xil daromadlar 4) zayomdan ajratmalar bularning daromadi – 45.885.580 ming sum bo'lib, 34,9 % ini tashkil qilgan. Xarajatlarning o'ziga xos taqsimlanishi to'rtta ustunni tashkil qilib, 1) Korxonalar va tashkilotlar – 30,5 %, Xalq xo'jaligini moliyalashtirish – 31,7 %, Maxsus fondlar – 3,5 %, mahalliy byudjetga o'tkazilgan mablag'lar – 34 % ini tashkil qilgan[18].

Xulosa va takliflar. Sovet hokimiyati tashkil qilingan dastlabki kunlaridanoq, davlat va mahalliy byudjet uchun soliqlarning ahamiyati yuqori ekanligini anglab yetgan edi. Chunki aksiz, sanoat, daromad va qishloq xo'jaligi soliqlari ketma-ketlikda davlat daromadining asosi bo'lib kelgan. Byudjetdagi soliqning ulushi doim o'sib borgan.

ADABIYOTLAR

1. <https://qomus.info/encyclopedia/cat-b/byudjet-uz/> Murojaat qilingan sana 9 yanvar. 2023 yil.
2. Земцов А.А. История финансовой системы России. – Томск. 2001 г. С – 30.
3. Собиров Х. Ўзбекистон давлат молияси тарихи. – Тошкент. Таълим манбаи., 2002 й. 108-бет.
4. Komolov O.S., Bauyetdinov M.J., Gofurov D.B. – Davlat budjeti. Toshkent. Matbaa uyi. 2021 y. 21-22-betlar.
5. Собиров Х. Ўзбекистон давлат молияси тарихи. – Тошкент. Таълим манбаи., 2002 й. 107-бет.
6. Дьяченко В.П. История финансов СССР (1917-1950 гг.) – Москва: Наука. 1978 г. С-123.
7. O'zMA, R-93-fond, 1-ro'yxat, 30-yig'majild, 3-8-varaqlar.
8. O'zMA, R-837-fond, 1-ro'yxat, 119-yig'majild, 30-varaq.
9. O'zMA, R-837-fond, 5-ro'yxat, 183-yig'majild, 38-varaq.
10. O'zMA, R-837-fond, 1-ro'yxat, 116-yig'majild, 71-varaq.
11. O'zMA, R-837-fond, 6-ro'yxat, 133-yig'majild, 32-varaq.
12. O'zMA, R-837-fond, 5-ro'yxat, 183-yig'majild, 45-varaq.
13. O'zMA, R-93-fond, 1-ro'yxat, 457-yig'majild, 372-varaq.
14. O'zMA, R-93-fond, 1-ro'yxat, 216-yig'majild, 10-11-varaqlar.
15. O'zMA, R-837-fond, 8-ro'yxat, 150-yig'majild, 6a-varaq.
16. O'zMA, R-837-fond, 8-ro'yxat, 150-yig'majild, 7-varaq.
17. O'zMA, R-837-fond, 8-ro'yxat, 145-yig'majild, 90-91-varaqlar.
18. O'zMA, R-837-fond, 8-ro'yxat, 145-yig'majild, 116-varaq.